

MEDIÁLNA PREMENA ČLOVEKA ALEBO ABSENCIA VZNEŠENÉHO VZDORU V ČASOCH TELEVÍZIE

JOZEF PAUER, Filozofický ústav SAV, Bratislava

*Kto leje bahno do prameňa, smet'ami
ho špiní, nech v ňom pitnú vodu nehľadá.
Čo môžem radiť občanom? Vyvarujte
sa rovnou mierou bezvládia aj otroctva
a z mesta hlúpo nevyžehnajte všetok strach!
Kto z ľudí vie byť poslušný – a nebáť sa?
Nuž s obavou sa pozerajte na môj súd –
a kraj a mesto bude mať v ňom záštitu,
akú dnes nemá nijaký ľud navôkol*

*Súd nech je neúplatný, prísne dôsledný
a nech je v každej chvíli strážcom krajiny,
aj vtedy, keď sa ľudia ukladajú spať.*

Aischylos: Oresteia, Skrotenie fúrií

V súčasnom svete plánovaného chaosu, „zrážky civilizácií“, preventívnych, iregulárnych alebo asymetrických vojen, vo svete, kde nepriateľom určeným na likvidáciu je sám mier, v (post?)totalitnom svete rozpadnutej bipolarity, v postdejnnom svete imperiálnej monopolarity, v postindustriálnom svete globálnej transformácie (kolonializmus neexistuje, alebo je to zakázané slovo?) sa nám priamo pred očami rozpadávajú doposiaľ živé kolektívne predstavy modernej spoločnosti, fragmentarizujú sa kolektívne aj individuálne identity a vedomie globalizovaného človeka je sústavne atakované unifikačným pôsobením vizuálnych informácií, ktoré utlmujú myslenie i vôľu človeka, trivializujú ich a demoralizujú jeho konanie. Človek už nemá hľadať seba ani svoje miesto vo svete, v spoločnosti, v susedstve iných ľudí, už nemá rozlišovať medzi dobrom a zlom, už nemá hľadať pravdu o sebe a o svete, už nemá hľadať a tvoriť hodnoty, ktoré môžu naznačovať smer jeho rozhodovania, jeho voľby dobrého konania. V laboratóriu 21. storočia sa prikrôčilo k záverečnej fáze pokusu o zmenu ľudskej povahy: Človek má „milovať Veľkého Brata“.

Práve situácia nanucovania triviálnych schém myslenia, banalizácie negatívnych hodnôt, trivializácie slobodnej voľby a rozhodovania rámcami mediálnej virtuality je výzvou pre dnešného človeka, aby sa jeho vlastné konanie už neuspokojovalo s darovanými (draho a viacnásobne zaplatenými) obrázkami virtuálnej existencie, ale aby sa sám v ňom zmocňoval pravdy o svete a o svojej situovanosti v ňom. Je to výzva ko-

nať, nie nepodobná konaniu postáv antickej tragédie i kresťanskej, shakespearevskej či schillerovskej tragédie.

Tragická situácia. Tragická cesta sa otvára v zrážke ľudskej osoby so slepou nevyhnutnosťou. Nad človekom víťazia slepé, temné sily prírody, prírodné katastrofy, choroby, smrť. Človek tomuto „zlu“ vzdoruje. Tragická situácia nastáva v okamihu konfliktu nezlučiteľných hodnôt, v situácii zrážky ľudského zákona s nábožensko-mytologickou tradíciou alebo v situácii zrážky človeka v jeho vyššej osobnostnej dimenzii, determinovanej tým, „čo sa má“, čo pochádza zo sféry hodnôt, so slepou prírodnou nutnosťou, ktorá sa tejto vyššej determinácii osobnosti nepodriadiuje. (Kantova antinómia slobody a nutnosti, súcna a toho, čo „má byť“, ako sa má konať.)

V antickej tragédii sa teda (tak ako u Kanta) stretáva autonómia princípu so slepou nutnosťou, neskôr, v Shakespearových alebo Schillerových tragédiách, sa stretáva slobodná vôľa autonómnej osobnosti s ríšou hodnôt, s autonómiou princípu. A s veľkým neznámom, s tajomstvom a záhadou pravdy. V *Liste vidiaceho* Jean Arthur Rimbaud píše: „Ide o to, dôjsť k neznámu rozrušením všetkých zmyslov. Je to veľké utrpenie, ale je nutné byť silným, byť rodeným básnikom.“ Básnik je zlodej ohňa. Zraňovaný Erótoými šípmi slobodne čelí utrpeniu tela, zeme, hmoty, vzdoruje zákazom zákona, aby sa podriadil vyššej vôli absolútna, jeho volaniu, vo vypočutí ktorého sa povznáša (sublimuje) k vznešenosti ako novej úrovni slobodnej existencie v pravde, kráse, dobre.

Funkciou mystérií a tragédie v starogréckej spoločnosti bolo vyjavovať a odhaľovať tajomstvo, pravdu. Filozofickú metódu tohto odkryvania ešte neuvidenej pravdy všestranne racionálne rozpracoval Sokrates, ktorý ju nazval *maieutikou*. Tak, ako v mystériách sa dosahovalo precítenie vlastnej podstaty cestou uvoľnenia zakázaných túžob človeka posadnutého vášňami (cieľom bolo ukázať človeku oprávnenosť mravných a náboženských dogiem ako jeho vlastnej pravdy bezprostredným prežívaním tejto podstaty cestou legalizácie všetkého zakázaného; všetko je teda dovolené – zabíjate boha, zrušte jeho najprísnejšie zákazy a odhalíte v krutých bolestiach utrpenia, že zabíjate sami seba, svoju vlastnú podstatu), aj Sokrates „privádzal“ na svet pravdu tým, že ironizoval odpovede svojho spolubesedníka, a pritom ho nútil, aby rozvíjal svoje vlastné tvrdenia do krajnosti, čím boli spochybnené alebo sa zmenili na svoj protiklad.

A tragédia pôsobí najmä prostredníctvom obrátov (*peripeteiai*) a poznání, znovuzrozpoznaní (*anagnóriseis*), aby sa dosiahlo napodobenie úplného konania a „uda-losti, ktoré vzbudzujú bázeň a súcit“ ([1], 40). Tragédia je teda „napodobovaním vážneho a uceleného deja primeraného rozsahu a rečou zladenou so všetkými rozmanitými tvarmi v jednotlivých častiach, nie je holým rozprávaním, ale osobami predvádzaným dejom, ktorý tým, že vzbudzuje súcit a bázeň, očisťuje od takýchto duševných stavov“ ([1], 33).

Aristoteles však v tomto pôsobení hrôzy, strachu, tiesne a súcitu nevidel len povrchné určenie príjemnosti alebo nepríjemnosti v pocitoch diváka, jeho súhlasu či odporu. Hegel pripomína, že pri tomto Aristotelovom výroku sa nesmieme sústreďo-

vať na holý pocit bázne a súcitu, ale na princíp obsahu, ktorý vo svojom umeleckom prejave má uskutočniť očistu týchto citov. „Človek sa môže obávať jednak moci toho, čo je vonkajšie a konečné, no jednak aj sily toho, čo je osebe a pre seba. Čoho sa teraz má človek naozaj báť, to nie je vonkajšia sila a jej nátlak, ale mravná moc, ktorá je určením jeho vlastného slobodného rozumu a zároveň tým večným a neporušiteľným, čo človek vyvoláva sám proti sebe, keď sa proti tomu obracia“ ([2], 343). A práve takéto určenie strachu zaznieva v rade Pallas Atény občanom Atén na konci *Oresteie* v *Skrotení Fúrií*, úryvok z ktorej je mottom tejto úvahy.

V klasickej tragédii sa takýmto spôsobom stáva zobrazenie vedomia tragickej postavy predmetom vedomej pozornosti diváka. Tragický hrdina trpí neusporiadanosťou a chaosom a zvieravo túži po zmysluplnom usporiadaní ľudských vecí, úzkostne hľadá východisko z rozvratu a chaosu smerom k pozitívnemu vývoju človeka a obce. To duchovne povznáša divákov a v tomto sublimovaní sa otvára miesto pre záblesk pravdy o živote. Práve na tomto princípe spočíva moc tragédie sprítomniť a odhaliť pravdu sveta a života a očistiť dušu diváka tak, aby v kráse rozpoznal pravdu a dobro pravého života. Princípy klasickej tragédie ani dnes neprestávajú byť fundamentálnymi zdrojmi resuscitácie našej schopnosti konať ako ľudské bytosti (stvorené ako živý obraz Boha), ľudsky čeliť katastrofám rozpútaným súčasným systémovým kolapsom v jeho globálnych dimenziách.

Podstatou tragickej situácie je konflikt vo sfére hodnôt a bezvýchodiskovosť pri hľadaní riešenia tohto konfliktu. Klasická tragédia je vystavaná okolo dvoch typov konania, okolo dvoch charakterov, ktorých rozhodovanie v otázke hodnotového konfliktu sa vzájomne vylučuje. Ľudská vôľa vo svojej slobode sa stretáva v autentickom vzťahu s ríšou hodnôt, autonómna osobnosť vo svojej suverenite sa zráža s autonómnou hodnotou, ideou v jej suverenite. Koho vôľa sa má stať?

Od spomienky na jedno chlapcovo skoré augustové ráno k Veľkému bratovi. Ide o situáciu, ktorá nie je každodenná, no v osudoch národov i jednotlivcov sa nevyskytuje až tak zriedka. Aj dnes, po viac ako tridsiatich siedmich rokoch sa mi v pamäti v zaostrenej živosti vynárajú obrazy jednej prázdninovej augustovej noci, preťatej ničivým železným lomožom, ktorý zahlušil hudbu rána, a zamorenej dymom, ktorý otrávil krásu mesiaca i slnka. Ešte cítim svoje telo a dušu vtedy pätnásťročného chlapca úzkostne rozvíbričané mrazivými závanmi rozprestretých krídiel anjela smrti nablízku. A takisto mi v pamäti už navždy žije obraz (zачytený aj objektívom fotoaparátu Ladislava Bielika), ktorého scénou sa stal priateľ bratislavskej križovatky medzi Starým mostom, Univerzitou Komenského, redakciou vtedajšej Smeň a Umeleckou záhradou: muž so sakom oblečeným na pásikavom pyžame, s rukami, ktoré obnažili hruď a nahú ju nastavujú priamo proti ozrutnému tanku. A vznešene vztyčená hlava nad tou hruďou v neochvejnosti takej krehkej a ústa roztvorené v nemom, no vznešenom vzdore.

Takúto morálnu odvahu potrebuje človek, no i celé národy či ľudstvo vo svojom živote neraz. Nechcem sa obracať na viaceré príklady z našej minulosti (a naša novodobá história na takýchto hrdinov od čias štúrovcov až po A. Dubčeka nie je skúpa,

ale bez jej miesta sa z nášho vedomia vytráca alebo sa v ňom kriví naša historická perspektíva). No práve dnes, v prítomnej kritickkej dejinnej situácii, potrebuje ľudstvo takúto morálnu odvahu, ak má uspieť vo svojej túžbe po pravdivej slobode, ak má prísť na náš svet sloboda nielen v podobe slobody tlače, slova, myslenia či rôznych druhov vonkajšej slobody, voľnosti a duchovnej pohodlnosti, ale skutočná sloboda a pre celé ľudstvo. Určite sa neuskutočňuje ako absolutizácia poriadku či jeho úplná relativizácia, ale skôr ako vektorová výslednica úsilia o ideál a tlaku reality i zmyslu pre realitu.

Aká cesta vedie k takémuto povzneseniu duše a ducha, v ktorom človek holými rukami trhá šatstvo zo svojej hrude a obnažený proti oceleovej obludnosti háji život svoj a život svojho ľudu v slobode? Aká je povaha tohto sublimného stavu ducha a ako ho možno dosiahnuť? A ako možno v súčasnej situácii kolapsu oligarchického poriadku anglo-americkej verzie západnej civilizácie, ktorej upadajúce paralelné, pololegálne i legálne plutokratické inštitúcie rafinované a zločinné podnecujú rozpory medzi národmi, náboženstvami a kultúrami a fatálne premrhávajú hmotné bohatstvo a duchovný potenciál na ešte premyslenejšie vykorisťovanie a vyvražďovanie, teda ako možno v súčasnej situácii globálneho strachu, napätia a konfrontácie iniciovať také sociálne procesy, ktoré povedú k rozchodu s touto stratégiou napätia a k formovaniu nových inštitúcií zodpovednej politiky? Ako dospieť k politike, ktorá zatvorí dvere nízkosti, korupcii, hmotnej i duchovnej, a ktorá otvorí priestor morálnej odvahy, zdvorilosti a vzdelávaniu človeka v umení života v mieri?

Potreba výzvy na obranu ľudskej duše pred egoizmom, ľahostajnosťou a chamtivosťou, ktoré umožňujú, aby zlo triumfovalo nad životom, je ešte nástojčivejšia zoči voči utlmovaniu ľudskej vôle a ľudského rozhodovania najsilnejším médiom audiovizuálnej informácie – televíziou. Človek vydaný napospas hypnóze televíznej novelistiky, apoteóze tuposti a triviality v množstve čoraz banálnejších a zároveň nehanbenejších „reality šou“, ale i dezorientačnej psychotechniky publicistiky komponovanej ako ďalšie zábavné predstavenie či reklama, prestáva autenticky hodnotiť informácie, stráca k nim adekvátny postoj a podsúvané podnety, názory, postoje formujú jeho „televízny“ svetonázor, ktorým sa celkom nepozorovane identifikuje s čoraz početnejším stádom v mediálnej ohrade. Výdobytok vedeckého a technického pokroku sa zneužitím mení na psychozbraň masovej sklerotizácie duchového života človeka i jeho mravného vedomia a konania, jeho schopnosti vzdoru a odporu proti establishmentu nespravodlivosti, podlosti a ošklivosti, proti kultu konzumu, zisku a prešibanosti oportúnneho egoizmu. (Od zdanlivo nevinného významového posunu v preklade *Big Brother is watching you* na *Veľký brat sa pozerá* je už len krôčik k orwellovskému *Musíte milovať Veľkého Brata*.)

Antická tragédia ako alternatíva mediálnej psychomanipulácie? Nie sú až také vzdialené časy, keď stálo a významnou súčasťou televíznej dramaturgie boli popri pôvodných televíznych inscenáciách aj úpravy antických tragédií, Shakespeara, Schillera či modernej drámy, spájajúcej komično s tragičnom v groteskne Dürrenmattovom či Andrejevovom. Takéto obrazy na televíznej obrazovke prinášali nevťeravé

výzvy na morálnu odvahu, odpor a vzdor proti ľži, pretvárke, ľahostajnosti, pokriveninám odcudzeného sveta a proti každej podobe zla.

Súčasná zneužívanie televízie je však len ďalším z príznakov duchovného zmätku, dezintegrácie, atomizácie, typických sprievodcov súčasnej reštaurácie kapitalizmu. Namiesto umenia, poézie a kultúry nastupuje imidž a zdanie, strata vkusu, degradácia verbálneho prejavu i správania. Televízia manipulácie a rastu entropie v spoločenskom priestore sa stáva nepriateľom kultúry a jej princípov tvorivosti. Naopak, ako taká funguje v celku kultúry, ktorá sa stáva len nástrojom egoistickej a prízemne hedonistickej požadovačnosti a chamtivosti. Tieto chrliče ľudskej energie sú palivom, ktoré sa premámi v motoroch súčasného kapitalizmu, a zároveň slúžia ako masky anonymných procesov globálnej totalitarizácie. Ak sa však umenie a kultúra vôbec podvoľujú a prijímajú úlohu takéhoto nástroja v rukách lokajov slúžiacich krstným otcom globalizačnej koncentrácie, okamžite sa zvrhávajú, pustnú a hynú, no súčasne narkotizujú a toxikujú základy a zmysel ľudskej existencie. Už takmer pred sto rokmi F. X. Šalda vo svojom „proteste proti mnohému“ pripomína, že veľká grécka poézia, Aischylove a Sofoklove tragédie nesmerujú k vyvolaniu pôžitku ani estetického v našom súčasnom zmysle, ale k vyvolaniu posvätej bázne, náboženského otrasu divákovho vnútra, k prebudeniu jeho zmyslu pre temnú hrôzu a desivú neistotu života, a tým k zosilneniu pocitu nábožensko-národnej pospolitosti, čo sú všetko účely bohoslužobné a kultúrne, nie konzumentské a pôžitkové. „Dnešné umenie už neburcuje a nedesí, len *šteklí* a – v tom je priepasť hanby, pretože pokrytectva – šteklí najviac tam, kde sa vo svojej perverzite dobre dohovorenej s perverzitou čitateľovou alebo poslucháčovou a divákovou tvári ako by chcelo desiť“ ([3], 75).

Ak spomínam antickú tragédiu, tak nie preto, aby som ju dával za vzor praktického konania, veď ide o umelecké dielo. A nevidím v nej ani daký ideál usporiadania sveta. Tragédia ako umelecké dielo je pre mňa skôr príkladom konfrontácie so skutočnosťou, ba ona sama sa pre mňa stáva skutočnosťou v stave zrodu. A je i hľadaním významu a jeho zasadením do kontextu našej existenciálnej situácie.

No súčasné *obecenstvo* sa už len veľmi zriedka stáva účastníkom zrodu pravdy v diele, divákovi, na ktorého upiera táto odkrytá pravda svoj pohľad. Toto publikum už pozostáva najmä z televíznych divákov, na ktorých neupiera pohľad ľudský svet v jeho pravde, ale ktorých „sleduje Veľký brat“. Ako také nemá možnosť a onedlho stratí aj posledné zvyšky schopnosti odkrývať znaky tragickej situácie tak v dohodnutom svete umenia drámy a ostatných umení, ako aj v krízach reálneho sveta, stratí schopnosť hľadať ich riešenia, nedokáže už viac túžiť po pravde, krásy, dobre a stratí aj vnímavosť, ktorá povznáša k tragickému súcitu a k vznešenosti vedomia hlbokkej pravdy o slobodnom konaní človeka pamätajúceho na „zákon“, vpísaný v srdci milosti.

Knihy, umelecké diela a v našej dobe „osamelých davov“, najmä médiá masovej komunikácie, majú mimoriadny vplyv na jednotlivcov i na masy. Ak sa v nich prezentuje nízkosť a zvrátenosť, banalizácia zla, trivializácia pravdy, krásy, dobra, potom pôsobia zhubne. Človek vystavený trvalému vplyvu takýchto „diel“ stráca postupne schopnosť diferencovať hranice rôznych vrstiev skutočnosti, potencialitu, aktualitu, virtualitu, nedokáže rozlišovať skutočné od neskutočného, mravné od ne-

mravného, choré od zdravého, pravdivé od nepravdivého, krásne od ošklivého... Človek tak tieto pojmy úplne relativizuje, zamieňa dobro so zlom, chorobu so zločinom. A napokon toleruje, akceptuje, či dokonca podporuje zločinné konanie alebo sa sám stáva jeho aktérom.

„Ale ako vtedy ten, čo sa podľa tela narodil, prenasledoval narodeného podľa ducha, tak aj teraz. Čo však hovorí Písmo? Vyžeň služobnú a jej syna, lebo syn služobnej nebude dedičom so synom slobodnej. Preto, bratia, nie sme dietkami služobnej, ale slobodnej“ (Gal., 4, 29 – 31).

LITERATÚRA

- [1] ARISTOTELES: *Poetika*. Praha: Jan Laichter 1948.
- [2] HEGEL, G. W. F.: *Estetika* II. Praha: Odeon 1966.
- [3] ŠALDA, F. X.: Hodnoty kulturní a mocnosti životní. In: ŠALDA, F. X.: *O předpokladech a povaze tvorby*. Praha: Čsl. spisovatel 1978.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 2/6137/26.

doc. PhDr. Jozef Pauer, CSc.
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava I
SR